

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΣΥΝΟΔΙΝΟΥ

Η ΚΛΥΤΑΙΜΝΗΣΤΡΑ ΣΤΗΝ *ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΣΤΗΝ ΑΥΛΙΔΑ* ΤΟΥ ΕΥΡΙΠΙΔΗ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΥΠΟΤΑΓΗ ΣΤΗΝ ΕΞΕΓΕΡΣΗ

Για να αξιολογήσει κανείς ένα θεατρικό πρόσωπο από δραματική άποψη επιβάλλεται, νομίζω, να το προσεγγίσει με κριτήρια που παρέχει το ίδιο το έργο και που είναι ικανά να δείξουν αν το πρόσωπο αυτό είναι «πειστικό» μέσα στα όρια του δράματος. Με άλλα λόγια, ένα έργο τέχνης είναι άτοπο να το κρίνουμε με κριτήρια ξένα προς αυτό — τα οποία άλλοτε μπορεί να ανταποκρίνονται, λόγου χάρη, στις ηθικές πεποιθήσεις των μελετητών και άλλοτε να αντλούνται από την περιοχή της επιστήμης της ψυχολογίας. Τούτο δε σημαίνει βέβαια πως δεν μπορεί να υπάρξει μια ή και περισσότερες τέτοιες προσεγγίσεις με ειδικούς στόχους, οι οποίες όμως δεν αφορούν τη δραματική αξία ενός χαρακτήρα ή γενικότερα ενός έργου.

Εκκινώντας από τη γενική αυτή αρχή θα προσπαθήσω να δείξω ότι, στην *Ιφιγένεια στην Αυλίδα* του Ευριπίδη, η θεατρική δράση διαφοροποιεί την Κλυταιμνήστρα. Ταυτόχρονα, με βάση το γεγονός αυτό θα την κοιτάξω από μια νέα οπτική γωνία, η οποία μας βοηθάει να κατανοήσουμε ορισμένες «αντιφάσεις» του χαρακτήρα της και κατά προέκταση του ρόλου της, και οι οποίες περισσότερο ή λιγότερο έχουν προβληματίσει τους μελετητές.

Πιο συγκεκριμένα, οι απόψεις των φιλολόγων σχετικά με την ηρωίδα αυτή μπορούν γενικά να χωριστούν σε δύο κατηγορίες. Σύμφωνα με την πρώτη, η βασίλισσα είναι μια αντιφατική σε ορισμένα σημεία, ασυνεπής στη συμπεριφορά της, εγωιστική και θα λέγαμε όχι πολύ συμπαθητική μορφή. Το σημείο αιχμής στο οποίο στηρίζεται, κατά πρώτο λόγο, η εκτίμηση αυτή είναι η «ικεσία» (1146-1208)¹ την οποία, μετά από προτροπή του Αχιλλέα, απευθύνει στον Αγαμέμνονα, όταν έχει πια μάθει το φονικό σχέδιό του για την Ιφιγένεια.

Έτσι, κατά τον F. M. Stawell, η Κλυταιμνήστρα με το «μοιραία» άσοφο λόγο της χάνει τη μοναδική ευκαιρία να σώσει το παιδί της, καθώς ο Αγαμέμνονας τον ερμηνεύει σαν το υστερικό ξέσπασμα μιας γυναίκας που δεν καταλα-

1. Οι παραπομπές στο κείμενο γίνονται σύμφωνα με την έκδοση του François Jouan, éd. *Euripide: Iphigénie à Aulis*, VII¹, *Les Belles Lettres*, Paris, 1983, όπου υπάρχει και σχετική συζήτηση για τα προβλήματα του κειμένου, σσ. 24-30.

βαίνει από στρατιωτικές ανάγκες, κι ανάλογα υπερασπίζεται τον εαυτό του¹. Αντίστοιχα, ο H.D.F. Kitto θεωρεί τις αναφορές της βασίλισσας στο παρελθόν του ζεύγους «συναρπαστικό κουτσομπολιό» και γενικότερα πιστεύει ότι στο λόγο της η Κλυταιμνήστρα κάνει οτιδήποτε άλλο εκτός απ' αυτό που θα απαιτούσε η σωτηρία της Ιφιγένειας². Πηγαίνοντας ακόμα παραπέρα, ο André Bonnard υποστηρίζει πως η Κλυταιμνήστρα μεθυσμένη κατά κάποιον τρόπο από τον εγωκεντρισμό της βλέπει την κόρη της σαν ένα «αγαθό», σαν ένα μέρος της ιδιοκτησίας που έχει κερδίσει με την προσπάθειά της, και γι' αυτό δε θέλει να το στερηθεί. Η μητρική αγάπη της, επομένως, δεν είναι γνήσια, με συνέπεια η Ιφιγένεια να νιώθει τη μεγαλύτερη μοναξιά, όταν εγκαταλειμμένη από τον πατέρα της δεν έχει κανένα να τη βοηθήσει ν'αντιμετωπίσει το θάνατο, έξω από τις ογληρές παρηγοριές της μητέρας της³. Σχετικές απόψεις συναντούμε και στον André Rivier, σύμφωνα με τον οποίον, η Κλυταιμνήστρα, κυριευμένη από τη φιλοδοξία να υπερασπίσει την κοινωνική θέση και το κύρος της, αφήνει την εντύπωση ότι αγωνίζεται μόνο για τον εαυτό της⁴. Εξάλλου, ο D. J. Conacher τη χαρακτηρίζει σαν «ένα διασκεδαστικό μείγμα μεγάλης κυρίας και νοικοκυράς, η οποία ενδιαφέρεται περισσότερο για το κακό (σε συνδυασμό με προηγούμενες αδικίες), που της έκανε η απάτη του Αγαμέμνονα, παρά για τον επικείμενο θάνατο της κόρης της»⁵. Με παρόμοιο πνεύμα, για εγωιστική στάση της Κλυταιμνήστρας μιλά και η R. Aélion στο βιβλίο της για τον Ευριπίδη⁶.

Στην παραπάνω «ομάδα» μελετητών μπορούμε να εντάξουμε, παρά τις διαφορές, και τον Philip Vellacott, για τον οποίον η κύρια λειτουργία του αποκρουστικού και ηττοπαθούς λόγου, όπως τον χαρακτηρίζει, είναι να φέρει στην επιφάνεια την αθλιότητα ενός οικτρού γάμου και να δείξει πως το να είναι κάποια «γυναίκα και σύζυγος χωρίς αγάπη κατάστρεψε ένα άτομο και μια μητέρα»⁷.

Η δεύτερη «ομάδα» φιλολόγων βλέπει την Κλυταιμνήστρα περισσότερο θετικά και με βάση τον τρόπο που αντιμετωπίζει τον Αγαμέμνονα επιχειρεί να

1. F. M. Stawell, *Iphigenia at Aulis* (Oxford, 1929), σ. 5.

2. H.D.F. Kitto, *Greek Tragedy: A Literary Study* (London, 1961, 1939), σ. 365.

3. André Bonnard, «Iphigénie à Aulis. Tragique et poésie», *MH*, 2 (1945), σσ. 93-94.

4. André Rivier, *Essai sur le tragique d'Euripide: Second édition entièrement revue* (Paris, 1975, Lausanne, 1944), σσ. 70-71. Διαφορετική είναι η γνώμη του H.M. Schreiber, *Iphigieniens Opfertod: Ein Beitrag zum Verständnis des Tragikers Euripides* (Dissert. Frankfurt, 1963), σ. 40, σύμφωνα με την οποία, μοναδικό σκοπό στο λόγο της η Κλυταιμνήστρα έχει να ξεσκεπάσει και να καταστρέψει τον Αγαμέμνονα.

5. D. J. Conacher, *Euripidean Drama* (Toronto, London 1967), σ. 259.

6. Rachel Aélion, *Euripide: Héritier d'Eschyle*, II (Paris, 1983), σσ. 313-4. Βλ. όμως και παρακάτω, σ. 57, σημ. 4.

7. Philip Vellacott, *Ironic Drama: A Study in Euripides' Method and Meaning* (Cambridge, 1975), σ. 48.

εξηγήσει και να δικαιολογήσει, ρητά ή άρρητα, την ηρώίδα, όπως παρουσιάζεται στον *Αγαμέμνονα* του Αισχύλου. Έτσι σύμφωνα με τον G. Murray μέσα από «την ακόμα νέα και υπάκουη Κλυταιμνήστρα διαβλέπει κανείς τη σκιά της μέλλουσας μεγάλης φόνισσας»¹. Περισσότερο συγκεκριμένα, ο F.M. Wassermann διατείνεται πως οι αναδρομές της στο παρελθόν, στο βαθμό που εξηγούν τις συνθήκες οι οποίες την οδήγησαν στην κατοπινή πράξη της, είναι ψυχολογικά και δραματικά σημαντικές². Παρόμοια άποψη εκφράζει και ο M. Pohlenz, σύμφωνα με την οποία η Κλυταιμνήστρα είναι «η γυναίκα που η πράξη του άντρα της την εξωθεί στην απιστία και το ανοσιούργημα»³. Ο E. Valgiglio επίσης τονίζει την ψυχολογική ευστοχία του λόγου, ο οποίος δείχνει με ποιον τρόπο η επαπειλούμενη αδικία εναντίον της Κλυταιμνήστρας ανακάλεσε την παλιά πληγή προκαλώντας την τάση για εκδίκηση, η οποία την κυριεύει και κάνει να διαγραφεί στον ορίζοντα η Αισχύλεια Κλυταιμνήστρα⁴. Για μεγάλη αδικία που υποκίνησε τη σκέψη για ανταπόδοση μιλάει και ο A. Lesky⁵. Τέλος, σχετικά πρόσφατα, ο F. Jouan στην έκδοση της *Ιφιγένειας στην Αυλίδα* επανέρχεται στην ίδια άποψη σύμφωνα με την οποία η θυσία της Ιφιγένειας μεταμόρφωσε μια ενάρετη γυναίκα σε μοιχαλίδα και εγκληματία⁶.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι εκείνο, που κυρίως προκαλεί τις διαφορετικές ερμηνείες, είναι η συμπεριφορά της Κλυταιμνήστρας προς τον Αγαμέμνονα, όταν έμαθε τις προθέσεις του. Απέτυχε λοιπόν ο Ευριπίδης να παρουσιάσει τη βασίλισσα να ικετεύει πειστικά για τη ζωή της Ιφιγένειας ή κύριος στόχος του ήταν να εξηγήσει ψυχολογικά και σε τελευταία ανάλυση να δικαιολογήσει το έγκλημα της Αισχύλεια Κλυταιμνήστρας; Το ερώτημα τίθεται γιατί δεν είναι δυνατό να δεχτούμε και τις δύο διαφορετικές ερμηνείες, που κατά καιρούς, όπως είδαμε, έχουν δώσει οι ερευνητές.

Ας αρχίσουμε με την παρατήρηση ότι, παρά τη διαφορετική εκτίμηση, και οι δύο «ομάδες» των μελετητών, για να ερμηνεύσουν τη στάση της Κλυταιμνή-

1. G. Murray, *Euripides and his age* (New York, 1946), σσ. 176-7.

2. F. M. Wassermann, «Agamemnon in the Iphigeneia at Aulis, a Man in the Age of Crisis», *TAPhA*, 80 (1949), σ. 183. Πρβ. G.M.A. Grube, *The Drama of Euripides* (London, New York, 1941, repr. 1973), σ. 433.

3. M. Pohlenz, *Die griechische Tragödie* (Göttingen, 1954), σ. 502. Βλ. ακόμα Wolf H. Friedrich, *Euripides und Diphilos* (München, 1953), σ. 108.

4. E. Valgiglio, «L' Ifigenia in Aulide di Euripide», *RSF*, 5 (1957), σσ. 52-54. Βλ. επίσης Aéliou, σ. 314, η οποία, παρά τη διαφορά στο «ανάστημα» των δύο χαρακτήρων, βλέπει κι αυτή να σχηματίζεται πίσω από την Ευριπίδεια η σκιά της Αισχύλεια Κλυταιμνήστρας. Έτσι η Aéliou συνδυάζει και τις δύο ερμηνείες.

5. A. Lesky, *Die tragische Dichtung der Hellenen* (Göttingen, 1972), σ. 479.

6. Jouan, σ. 22. Βλ. ακόμα σ. 34 του ίδιου έργου, όπου ο συγγραφέας αναρωτιέται αν το κίνητρο της Κλυταιμνήστρας στην προσπάθειά της να σώσει την Ιφιγένεια είναι η μητρική της αγάπη ή η πληγωμένη φιλαυτία της, κι αν θέλει πάνω απ' όλα να σώσει το παιδί της ή να προστατέψει τη μητρική της ευτυχία.

στρας, έδωσαν το βάρος στη ρήση της. Και όχι άδικα, εφόσον η ρήση αυτή περιέχει πολύ ουσιαστικές—και πρωτόγνωρες όσο μπορούμε να ξέρομε—πληροφορίες για τους δύο συζύγους¹. Συγκεκριμένα, η Κλυταιμνήστρα κατηγορεί τον Αγαμέμνονα πως την παντρεύτηκε με τη βία, παρά τη θέλησή της, αφού σκότωσε τον πρώτο της άντρα, τον Τάνταλο, και το μωρό της (1149-52)². Στη βιαιοπραγία του αυτή σύμμαχο βρήκε τον πατέρα της Τυνδάρειω, ο οποίος, όταν οι αδελφοί της οι Διόσκουροι ήλθαν εναντίον του, τον έσωσε ως ικέτη με αποτέλεσμα να την ξαναπάρει γυναίκα (1153-6). Με την αποκάλυψη των γεγονότων αυτών είναι η πρώτη φορά που έρχεται στην επιφάνεια το βίαιο παρελθόν στο οποίο θεμελιώθηκε ο γάμος της³. Τότε έσκυψε το κεφάλι και δέχτηκε παθητικά τις πράξεις και τις αποφάσεις του Αγαμέμνονα και του πατέρα της, οι οποίοι δεν την έλαβαν καθόλου υπόψη στα σχέδια και τους υπολογισμούς τους⁴. Παρά τη βία ωστόσο της οποίας υπήρξε θύμα, συμφιλώθηκε, όπως λέει η ίδια, με την κατάσταση και αναδείχτηκε σε άμεμπτη γυναίκα, ηθική, οικονόμα, γόνιμη (1157-64)⁵.

Οι πληροφορίες αυτές φωτίζουν σε πολλά σημεία τη συμπεριφορά της Κλυταιμνήστρας στο προηγούμενο μέρος του έργου. Από την αρχή η εικόνα που προβάλλει είναι η εικόνα της συμβατικής γυναίκας. Ανάμεσα στ' άλλα, χαιρέται για τον επικείμενο «γάμο» της Ιφιγένειας, υπερηφανεύεται για την κοινωνική θέση της ίδιας και του «γαμπρού» της του Αχιλλέα (607-26), αποδέχεται ορισμένους κοινούς τόπους για την καλή σύζυγο, όπως την υπακοή, έστω και φαινομενική, στο σύζυγο (726), τις διαφορετικές αρμοδιότητες των δύο φύλων (740), την πρέπουσα συμπεριφορά των γυναικών (997). Αλλά η επιφανειακή συμμόρφωση στα τυπικά γνωρίσματα της καταξιωμένης γυναίκας δε συνεπάγεται και ουσιαστική σχέση με τον Αγαμέμνονα. Πράγματι από την πρώτη τους συνάντηση στη σκηνή διαφαίνεται μια κάποια ψυχρότητα και δυσαρμονία ανάμεσά τους⁶. Δεν υπάρχει προσωπικό ίχνος στη συζήτησή τους

1. Βλ. και Vellacott, σ. 49.

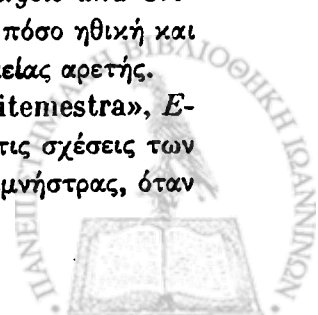
2. Για τη σπάνια αυτή εκδοχή του μύθου, (αν δεν είναι επίνοια του Ευριπίδη), ο οποίος παρουσιάζεται εδώ πρώτη φορά, βλ. Jouan, σσ. 145-6, σημ. 4.

3. Για το παρελθόν των δύο συζύγων και γενικά για τη σημασία του παρελθόντος στο έργο βλ. C.A.E. Luschnig, «Time and Memory in Euripides' Iphigenia at Aulis», *Ramus*, 2 (1982), σσ. 99-104.

4. Βλ. και W.D. Smith, «Iphigenia in Love», *Arktouros, Hellenic Studies presented to B.M.W. Knox*, ed. G. W. Bowersock, W. Burkert, M. C. Putnam, (Berlin, New York, 1979), σ. 178.

5. Βλ. και Herbert Siegel, *Euripides' «Iphigenia at Aulis»: Analysis and Critique* (Dissert. New York, 1978), σ. 100, και *passim*, ο οποίος τονίζει πόσο ηθική και καθωσπρέπει παρουσιάζεται η Κλυταιμνήστρα, κυριολεκτικά πρότυπο γυναικείας αρετής.

6. Με ευστοχία ο José Alsina, «Observaciones sobre la figura de Clitemestra», *E-merita*, 27 (1959), σ. 319, τονίζει το βίαιο παρελθόν και την ψυχρότητα στις σχέσεις των δύο συζύγων για να δικαιολογήσει, ψυχολογικά, την εξανάσταση της Κλυταιμνήστρας, όταν έμαθε τις προθέσεις του συζύγου της.

και οι προσφωνήσεις του ενός στον άλλον είναι τυπικές και ψυχρές (633, 686). Την αφορμή για να βγει στην επιφάνεια η αμοιβαία δυσαρέσκεια που υποβόσκει τις σχέσεις τους τη δίνει η απόπειρα του Αγαμέμνονα να στείλει πίσω στο Άργος τη γυναίκα του πριν από το γάμο (731). Στη σθεναρή—και δικαιολογημένη—αντίσταση, που προβάλλει στην παράλογη αυτή απαίτηση, υπερασπιζόμενη τα μητρικά της δικαιώματα (732-41), ο Αγαμέμνονας απαντάει με μια αιχμή εναντίον της, η οποία αφήνει να διαφανεί ο προβληματικός γάμος τους¹. Έχουμε επομένως το περιθώριο να υποθέσουμε πως η βία, την οποία είχε υποστεί από τον άντρα της, ήταν κατά κάποιον τρόπο δραστική, έστω και παθητικά, και ενεργούσε καταλυτικά στην αποξένωση των δύο συζύγων. Πάντως, δε φαίνεται να υπάρχει βάση για την άποψη του H. Siegel σύμφωνα με την οποία η Κλυταιμνήστρα είχε συγχωρέσει τον Αγαμέμνονα για τις περασμένες αποτρόπαιες πράξεις του². Πουθενά δε γίνεται λόγος για συγγνώμη. Απλώς συμφιλώθηκε (καταλλαχθείσα 1157) μαζί του, όπως λέει η ίδια, και προσαρμόστηκε στην κατάσταση χωρίς να αντιδράσει. Άλλωστε τη βία εναντίον των γυναικών φαίνεται να τη θεωρεί αυτονόητη, όπως διαφαίνεται από τα λόγια της, όταν χαρακτηρίζει τη γυναίκα *θήρευμα* (1162) του άντρα, και προπάντων όταν ρωτάει για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες έγινε ο γάμος της Θέτιδας και του Πηλέα³. Με άλλα λόγια, η Κλυταιμνήστρα υπέκυψε στους ισχυρούς, ενώ ταυτόχρονα προέβαλε προς τα έξω την εικόνα που προσδοκούσαν απ' αυτή.

Ανάλογα εξάλλου φέρεται, όταν μαθαίνει τις προθέσεις του Αγαμέμνονα. Στην απόγνωση και την αδυναμία της στρέφεται προς τον Αχιλλέα που αντιπροσωπεύει τη μοναδική της ελπίδα να σωθεί η Ιφιγένεια. Με χαρακτηριστικό τρόπο, δε βασιάζει την ικεσία της στην άδικη και ανίερη θυσία, ούτε καν στα μητρικά της αισθήματα. Απευθύνεται στην τιμή και στο φιλότιμο του ήρωα, που θίγονται, επειδή οι Ατρείδες χρησιμοποίησαν, χωρίς τη συγκατάθεσή του, το όνομά του, για να φέρουν την Ιφιγένεια στην Αυλίδα (903-10). Όπως ο H. Siegel σωστά παρατηρεί, η Κλυταιμνήστρα διαισθητικά διαβλέπει το χαρακτήρα του Αχιλλέα κι ανάλογα προσαρμόζει την ικεσία της⁴. Θα πρόσθετα πως σχεδόν σουνείδητα, από την παντελή αδυναμία της να δράσει και συνηθισμένη να βάζει σε δεύτερη μοίρα τον εαυτό της, στηρίζει τα επιχειρήματά της στο δίκιο του Αχιλλέα για να τον πείσει να επέμβει υπέρ της νέας. Κατέφυγε δηλαδή σε μια τακτική στην οποία πολύ συχνά καταφεύγουν οι ανίσχυροι για να επιτύχουν τους στόχους τους. Το πόσο εύστοχα σημάδεψε φαίνεται από το ρητορικό, εγωκεντρικό ξέσπασμα του Αχιλλέα (919-74). Συνεπώς με την «πο-

1. *χρηὶ δ' ἐν ὁμοίῳ ἄνδρα τὸν σοφὸν τρέφειν
γυναῖκα χρηστὴν κάγαθὴν, ἢ μὴ γαμεῖν* (749-50).

2. Siegel, σ. 102.

3. *Θεοῦ διδόντος ἢ βία θεῶν λαβῶν;* (702).

4. Siegel, σσ. 86-87. Βλ. ακόμα σσ. 82-95, του ίδιου έργου το κεφάλαιο για τον Αχιλλέα, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

λιτική» της, η Κλυταιμνήστρα υπερθεματίζοντας θρηνεί τη μεγάλη της απώλεια που θα χάσει το γαμπρό (986)!

Παρολαυτά, σύντομα διαπιστώνει πως δεν μπορεί να περιμένει πολλά πράγματα απ' αυτόν, όταν μετά τις μεγαλοστομίες του το μόνο που κάνει είναι να τη συμβουλέψει να μεταπείσει τον Αγαμέμνονα (1011). Εκείνη που γνωρίζει καλά τον άντρα της¹ φαίνεται να έχει επίγνωση πως μια τέτοια ενέργεια δεν οδηγεί πουθενά (1014, 1025κ). Εντούτοις στην απόγνωσή της πάνω δηλώνει άλλη μια φορά υποταγή, υποταγή τώρα στον Αχιλλέα (1033).

Όταν λοιπόν η Κλυταιμνήστρα συναντά τον Αγαμέμνονα για δεύτερη φορά πάνω στη σκηνή, υπάρχει το παρελθόν το οποίο την αναγκάζει κατά κάποιον τρόπο να μην έχει αυταπάτες για το πόσο βίαιος και αδίσταχτος μπορεί να είναι ο άντρας της (912): υπάρχει ακόμα η απογοήτευση από την καταδικασμένη σχεδόν εκ των προτέρων συμβουλή του Αχιλλέα, η οποία αποκαλύπτει το ειρωνικό χάσμα ανάμεσα στα λόγια και τα έργα ή καλύτερα την απραξία του. Ούτε επομένως οι γυναικείες αρετές, που με τόση αυταπάρηση ενσάρκωνε, εμπόδισαν τον Αγαμέμνονα να αποφασίσει το θάνατο ενός δεύτερου παιδιού της, ούτε η ταπεινή επίκληση και κολακεία προς το «δυνατό» Αχιλλέα φαίνεται να παρέχουν κάποιες εγγυήσεις για τη σωτηρία της Ιφιγένειας.

Με τέτοια δεδομένα η Κλυταιμνήστρα απευθύνει στον Αγαμέμνονα το λόγο (1146-1208), ο οποίος, όπως είδαμε, είναι αμφιλεγόμενο σημείο για τους ερευνητές. Τι συμβαίνει τελικά με το λόγο αυτόν; Πρώτα-πρώτα, η βασίλισσα δηλώνει πως θα μιλήσει απερίφραστα και δε θα καταφύγει πια σε ασαφείς υπαινιγμούς (1146-7). Με άλλα λόγια, όσα δεν είχε τολμήσει να εκφράσει όλα τα χρόνια του γάμου της, θα τα πει τώρα. Έτσι μαθαίνουμε για το βίαιο παρελθόν των δύο συζύγων, για την παθητικότητα με την οποία το δέχτηκε, για τις συζυγικές και μητρικές αρετές της (1148-64), με αποτέλεσμα να κινδυνεύει, όπως πικρά διαπιστώνει, να χάσει άλλο ένα παιδί εξαιτίας μιας ανήθικης γυναίκας (1165-70).

Η Κλυταιμνήστρα λοιπόν αντιμετωπίζει μια κατάσταση ανάλογη μ' εκείνη που είχε ζήσει στο παρελθόν². Αλλά τη νέα βία του Αγαμέμνονα δεν τη δέχεται τόσο εύκολα. Το γεγονός και μόνο ότι πρώτη φορά μπόρεσε να υψώσει το ανάστημά της απέναντί του φανερώνει πως έκανε ένα βήμα πέρα από τον προηγούμενο παθητικό εαυτό της.

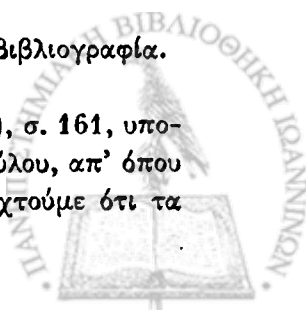
Και όχι μόνο αυτό. Οραματίζεται το μέλλον και αναρωτιέται πώς θα αισθάνεται, όταν ο Αγαμέμνονας θα βρίσκεται στην Τροία και η ίδια πίσω στο Άργος να θρηνεί συνεχώς τη νεκρή Ιφιγένεια (1171-8)³. Την απάντηση τη δί-

1. *κακός τίς ἐστι καὶ λαν ταρβεῖ στρατόν* (1012).

Βλ. Siegel, σσ. 22-41, το κεφάλαιο για τον Αγαμέμνονα, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

2. Luschig, σ. 101.

3. Ο Robert Eisner, «Euripides' Use of Myth», *Arethusa*, 12 (1979), σ. 161, υποστηρίζει ότι στο σημείο αυτό ο ποιητής υπαινίσσεται την *Ορέστεια* του Αισχύλου, απ' όπου μαθαίνουμε πώς ένωθε η Κλυταιμνήστρα μόνη στο Άργος. Κι αν ακόμα δεχτούμε ότι τα

νει έμμεσα με την απειλή την οποία σχεδόν ανοιχτά εκτοξεύει εναντίον του¹. Με τον τρόπο αυτόν τον αντιμετωπίζει με ίσους όρους. Παύει να είναι η γυναίκα που δέχεται ασυζητητί τις βίαιες² και αυθαίρετες αποφάσεις του άντρα της, που δε διστάζει να καταπατήσει άλλη μια φορά τα μητρικά της αισθήματα. Θα σκοτώσει την Ιφιγένεια, αλλά θα υποστεί τις συνέπειες. Η γυναίκα, επομένως, που βρίσκει το ψυχικό σθένος να σταθεί απέναντι στον Αρχιστράτηγο, να του μιλήσει απροκάλυπτα και να τον απειλήσει, δεν είναι η ίδια μ' αυτήν που πρωτοείδαμε στο έργο. Κάτω από το βάρος των γεγονότων έγινε άλλος άνθρωπος. Έγινε η γυναίκα που, αν οι αντικειμενικές συνθήκες δεν της επιτρέπουν να σώσει το παιδί της, τουλάχιστον εξανίσταται και καταλογίζει ευθύνες στον πατέρα - φονιά³.

Κατά συνέπεια είναι μάλλον άστοχο να προσπαθεί κανείς να τη δει σαν ενιαίο πρόσωπο από την αρχή ως το τέλος του έργου, όπως φαίνεται να έκανε η πρώτη «ομάδα» των μελετητών, οι οποίοι δυσκολεύονται να συμβιβάσουν τη ρήση της Κλυταιμνήστρας με την αρχική συμβατική εικόνα της και με τις δρα-

πράγματα είναι έτσι, αυτό δεν επηρεάζει τη σημασία των στίγων αυτών μέσα στα δραματικά συμφραζόμενα του έργου.

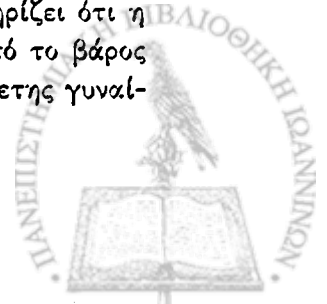
1. *ἐπει βραχείας προφάσεως ἔδει μόνον,
ἐφ' ἧ σ' ἐγὼ καὶ παῖδες αἰ λειψιμμένοι
δεξόμεθα δέξιν ἦν σε δέξασθαι χρεών* (1180-2).

Στο στ. 1180 ακολουθώ τη γραφή των χφφ., αντίθετα από τον Jouan, ο οποίος προτιμά τη διόρθωση *ἔπει* (αντί *ἐπει*) του Dindorf, και δὲ *δεῖ* (αντί *ἔδει*) του Vitelli. Ο παρατ. *ἔδει* αποδίνει ακριβώς την απεγνωσμένη πεποίθηση της Κλυταιμνήστρας πως ο Αγαμέμνονας δεν πρόκειται ν' αλλάξει γνώμη για τη θυσία. Βλ. και Δ. Βερναρδάκη, *Ευριπίδου Δράματα*, III ('Αθήναι, 1903, φωτοτ. ανατ. 'Αθήναι, χρονολογία δεν αναγράφεται), σ. 161, ad 1180-2, ο οποίος ωστόσο υποστηρίζει τη διόρθωση *δεῖ*, επειδή, κατά τη γνώμη του, σ. 162, «μόνον ὁ ἐνεστὼς παριστάνει τὴν Κλυτ. ἱκετεύουσαν τὸν 'Αγαμ. μετ' ἐλπίδος ἐπιτυχίας, καὶ μόνον οὕτω λαλοῦσα ἡ Κλυτ., εἶνε ἄξια τοῦ ποιητοῦ ἥρωϊς». Αν όμως όσα ανέπτυξα στο κείμενό μου είναι βάσιμα, η Κλυταιμνήστρα δε φαίνεται να ελπίζει πως είναι δυνατή μια μεταστροφή του Αγαμέμνονα την τελευταία στιγμή. Έτσι ο παρατ. *ἔδει* με το να υποδηλώνει ότι η θυσία είναι τόσο βέβαιη, ώστε να μπορεί να θεωρηθεί κατά κάποιον τρόπο συντελεσμένη, διασφαλίζει και την εκδίκηση την οποία θα προκαλέσει και την οποία η Κλυταιμνήστρα, από τη δική της σκοπιά, τη βλέπει τελειωμένη κι αυτή.

2. Βλ. και Helene P. Foley. «Marriage and Sacrifice in Euripides' *Iphigeneia in Aulis*, *Arethusa*, 15 (1982), σ. 172, όπου η συγγραφέας τονίζει την επαναλαμβανόμενη βία η οποία συνοδεύει το γάμο της Κλυταιμνήστρας.

Δυστυχώς, παρά τις προσπάθειές μου, δεν έγινε δυνατόν νχ εντοπίσω την αδημοσίευτη διατριβή του D.C. Goertz, *The Iphigenia at Aulis - A Critical Study*, Dissert. Univ. of Texas, 1972. Μπορώ μόνο να αναφέρω ότι, όπως πχραθέτει ο Siegel, σ. 103, ο Goertz θεωρεί την Κλυταιμνήστρα «ένα καταπιεσμένο θύμα που θα γίνει μια σκληρή εκδικήτρια».

3. Στο σημείο αυτό διαφωνώ με τον Siegel, σ. 176, 104, ο οποίος υποστηρίζει ότι η Κλυταιμνήστρα δεν αλλάζει στο έργο, αλλά ότι είμαστε αναγκασμένοι, κάτω από το βάρος των γεγονότων, να προΐδουμε τη μελλοντική μεταμόρφωση μιας «αδύναμης, ενάρετης γυναίκας στην προδοτική αντρογυναίκα της παράδοσης».

ματικές ανάγκες, τις οποίες απαιτεί, κατά τη γνώμη τους, η σωτηρία της Ιφιγένειας. Αν όσα ανάπτυξα παραπάνω έχουν κάποια βάση, η Κλυταιμνήστρα, που ξεκαθαρίζει τους λογαριασμούς της με τον άντρα της, δεν είναι η περήφανη για την κοινωνική θέση της βασίλισσα, ούτε η τυπικά πετυχημένη σύζυγος και μητέρα.

Με την ίδια λογική, ο ρόλος της Ευριπίδειας Κλυταιμνήστρας δεν περιορίζεται στο να εξηγήσει την Αισχύλεια, όπως αφήνει να υποθέσουμε η δεύτερη «ομάδα» των μελετητών. Η αλλαγή της από υποταχτική γυναίκα σε άτομο εξεγερμένο είναι, όπως είδαμε, οργανικά δεμένη με τη δράση του έργου. Έξω απ' αυτό, η Κλυταιμνήστρα για την οποία μιλάμε, παύει να υπάρχει¹. Επιπλέον, σύμφωνα με τα παραπάνω, είναι αυτονόητο πως η διαφοροποίησή της δεν εξαντλείται στο να δικαιολογήσει ψυχολογικά την απειλή της για εκδίκηση. Δεν έχουμε να κάνουμε με μια εκτόνωση της στιγμής. Πρόκειται για κάτι πολύ πιο ουσιαστικό και μόνιμο, με άλλα λόγια για την ολοκλήρωση που συνεπάγεται η εξέγερση, η διεκδίκηση του δίκιου της, η αυτενέργεια και τελικά η απελευθέρωση.

Στο υπόλοιπο μέρος του έργου, η στάση της Κλυταιμνήστρας είναι συνεπής με την αλλαγή της. Όταν ο στρατός έρχεται να πάρει την Ιφιγένεια, μπροστά στο θανάσιμο κίνδυνο, υπερβαίνει ολοκληρωτικά τις επιταγές της πρόπουσας συμπεριφοράς, στην οποία έδινε τόσο μεγάλη σημασία, όπως έδειξε η γενικότερη στάση της και οι συγκεκριμένες αναφορές που κάνει στο θέμα αυτό (π.χ. 993-7). Έτσι, όταν η Ιφιγένεια βιάζεται να μπει στη σκηνή για να μη δει τον Αχιλλέα, η μητέρα της επιμένει να παραμείνει και να τον συναντήσει, μόλο που κάτι τέτοιο δεν ταιριάζει σε μια νέα κοπέλα (1340-4)². Σύντομα βέβαια διαπιστώνει πως και η τελευταία απεγνωσμένη ελπίδα να σωθεί η Ιφιγένεια σβήνει, όταν ο Αχιλλέας ακόμα μια φορά αποδείχεται ανίκανος να δράσει³. Μετά τη μεταστροφή της Ιφιγένειας, η απελπιστική κατάσταση και το αδιέ-

1. Με άλλα λόγια, το αν η πράξη της Αισχύλεια Κλυταιμνήστρας προετοιμάζεται και δικαιώνεται από την Ευριπίδεια δεν είναι πρωταρχικής σημασίας. Ένα έργο τέχνης έχει, πιστεύω, την αυτονομία του και θα περίμενε κανείς να είναι πειστικό με βάση ό,τι εκθέτει. Στη συγκεκριμένη βέβαια περίπτωση—και γενικότερα για τους τραγικούς—είναι δυνατό να αντιτάξουμε ότι, εφόσον ο μύθος είναι γνωστός, ο ποιητής (και ο θεατής και ο αναγνώστης διαφορετικά βέβαια) του έργου σχεδόν άθελά του ανακαλεί κατά την ώρα της σύνθεσης και την καίρια φονική πράξη της Αισχύλεια Κλυταιμνήστρας. Ασφαλώς δεν υπάρχει λόγος να αμφισβητήσουμε τα δεδομένα αυτά, τα οποία όμως δεν αναιρούν την αυτονομία του έργου.

2. Ο Siegel, σσ. 101-103, βλέπει αρνητικά την αλλαγή αυτή της Κλυταιμνήστρας, επειδή, κατά τη γνώμη του, δηλώνει ότι διαβρώθηκαν η ευπρέπεια και ο αυτοέλεγχος της ηθικής και καθωσπρέπει βασίλισσας.

3. Κλ. Ἄξει δ' οὐχ ἑκοῦσαν ἀρπάσας;

Αχ. Δηλαδή ξανθῆς ἑθείας.

Κλ. Ἐμὲ δὲ χρὴ τί δρᾶν τότε;

Αχ. Ἀρτέχου θυγατρὸς (1365-6). Βλ. και Siegel, σ. 103.

ξοδο αναγκάζουν την Κλυταιμνήστρα να δεχθεί ως αναπόφευκτο το θάνατο της κόρης της (1433-4)¹. Από την άλλη, η ίδια τελεσίδικη κατάσταση επιτείνει τη βούλησή της να εκδικηθεί τον Αγαμέμνονα². Ασφαλώς είναι υπερβολικό να μας περάσει καν η υποψία πως στο τέλος λες και βιάζεται³ να γίνει η θυσία για να μην υπάρχει πια περιθώριο να υπαναχωρήσει. Πάντως, η μεταμόρφωσή της δε θα μπορούσε να είχε γίνει παρά κάτω από την επήρεια της συγκλονιστικής εμπειρίας, την οποία συνεπάγεται η επικείμενη θυσία της Ιφιγένειας, που ήλθε να προστεθεί συσσωρευτικά στις εξίσου συγκλονιστικές εμπειρίες από τους φόνους του πρώτου άντρα και του παιδιού της.

Συνοψίζοντας έχουμε το περιθώριο να παρατηρήσουμε πως, όταν τελειώνει το έργο⁴, η Κλυταιμνήστρα δεν είναι ακριβώς αυτή που πρωτοείδαμε στη σκηνή. Κατά τη διάρκεια της δράσης, από παθητικό θύμα του Αγαμέμνονα, που εμφανίζεται με τις συμβατικές αρετές της συζύγου, μεταμορφώνεται σε άτομο εξεγερμένο, το οποίο αντιτάσσεται στην αδικία και την αυθαιρεσία εναντίον του, διεκδικώντας έτσι την αναγνώριση της ανθρώπινης υπόστασής του. Επομένως, είναι μάλλον αβάσιμο να μιλάει κανείς για αδεξιότητα, ασυνέπεια ή εγωιστική συμπεριφορά της Κλυταιμνήστρας, όπως διατείνεται η πρώτη «ομάδα» των μελετητών, οι οποίοι στην προσέγγισή τους αυτή εφαρμόζουν κυρίως ηθικά κριτήρια. Το ίδιο εξάλλου άστοχη φαίνεται και η ερμηνεία της δεύτερης «ομάδας», οι οποίοι με ψυχολογικά προπάντων κριτήρια προσπαθούν στο πρόσωπο της Ευριπίδειας να εξηγήσουν και να δικαιολογήσουν την Αισχύλεια Κλυταιμνήστρα στον Αγαμέμνονα. Η ηρώίδα του Ευριπίδη διατηρεί με συνέπεια την αυτονομία της και είναι αυτάρκης, αν και διαφοροποιημένη, μέσα στα όρια του έργου στο οποίο ανήκει.

1. Είναι η αντικειμενική κατάσταση που της το επιβάλλει και όχι το ότι υπέκυψε πολύ εύκολα στον παρεξηγημένο πατριωτισμό της Ιφιγένειας, όπως διατείνεται ο G.E. Dimock· βλ. W.S. Merwin and George E. Dimock, Jr., transl. *Euripides: Iphigeneia at Aulis* (New York, 1978), σ. 15.

2. Βλ. την απάντηση της Κλυταιμνήστρας στην Ιφιγένεια, όταν την παρακαλεί να μη μισεί τον άντρα της: δεινούς ἀγῶνας διὰ σέ δεῖ κείνον δορμεῖν (1455)· ἀκόμα, την τελική γνώμη της για την απόφαση του Αγαμέμνονα: δόλω δ', ἀγεννῶς Ἀτρέως τ' οὐκ ἀξίως (1457). Πρβ. Emanuela Masaracchia, «Il sacrificio nell' *Ifigenia in Aulide*», *QUCC*, n. s. 14 (1983), σσ. 76-77.

3. Όταν η Ιφιγένεια ρωτά ποιος θα την οδηγήσει στο βωμό, πριν την τραβήξουν με τη βία από τα μαλλιά, πρώτη προσφέρεται η Κλυταιμνήστρα (1459).

4. Τα προβλήματα του κειμένου τα σχετικά με την Έξοδο του έργου, δεν επηρεάζουν τη θέση μας για την Κλυταιμνήστρα, αν και η σιωπή, με την οποία απαντά στα «χαρμόβουνα» νέα που της φέρνει ο Αγαμέμνονας για την «ανάληψη» της Ιφιγένειας, είναι αντάξια του Ευριπίδη.

Για μια συζήτηση αναφορικά με το τέλος του έργου βλ. π.χ. M.L. West, *Tragica V, BICS*, 28 (1981), σσ. 73-76.

SUMMARY

CLYTEMNESTRA IN THE *IPHIGENEIA AT AULIS* OF EURIPIDES: FROM SUBMISSION TO REVOLT

In the *Iphigeneia at Aulis* of Euripides, under the impact of the dramatic action, Clytemnestra is transformed from a passive victim of Agamemnon with the conventional virtues of a wife, to a person in revolt who reacts to the injustice and arbitrariness against her, thus claiming the recognition of her humanity. If this is right, then the opinion of some critics does not sound convincing, who applying mainly moral criteria, speak of inconsistency, awkwardness or selfish behaviour of Clytemnestra in respect to her attitude to Iphigeneia's imminent sacrifice. Equally unconvincing seems the interpretation of some other critics who attempt to explain and justify, for the most part psychologically, the Aeschylean Clytemnestra by means of the Euripidean one. The heroine of Euripides consistently maintains her autonomy and she is self-sufficient, albeit changed, within the limits of the play in which she appears.

K. SYNODINOU

